

¹Шадкам З., ²Хаиргалиева Г.Е.

¹доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zubaida.68@gmail.com

²Шығыстану факультетінің 2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gulnurkz@gmail.com

ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ АВИАЦИЯЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯҒА ЖАЛПЫ ШОЛУ

Термин кез келген тілдің аса маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл тұжырым авиациялық терминологияны да айналып өтпейді.

Бұл мақалада түрік және қазақ тілдеріндегі авиациялық терминологияға, олардың қалыптасу тарихына жалпы шолу жасалады. Зерттеу мақсаты – екі тілдегі терминжасам жолдарына кешенді салыстырмалы-салғастырмалы шағын зерттеу жасалып, осы сала лексикасының ерекшеліктері мен оны аудару мәселелерін анықтау болып табылады. Мақала өзектілігі терминдердің олардың бірмағыналылығы мен контексте тәуелсіздігіне қарамастан, түрлі лингвистикалық үдерістердің әсеріне түсіп, аудармашы олардың осы ерекшелігіне мән бере білуінде жатыр.

Бұл мақаланы жазу барысында жалпығылыми және лингвистикалық әдістер пайдаланылды: 1) тұтастай іріктеу әдісі; 2) арнайы лексика терминдері мен термин тіркестеріне компаративті талдау жүргізу; 3) ғылыми сипаттау әдісі.

Түйін сөздер: термин, авиациялық терминология, терминдер жүйесі.

¹Shadkam Z., ²Khairgaliyeva G.Y.

¹Research supervisor: associate professor, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zubaida.68@gmail.com

²2nd year MA student, Faculty of Oriental Studies, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulnurkz@gmail.com

Review of Aviation Terminology of Turkish and Kazakh Languages

Term is an essential part of any language. This statement is not an exception for aviation terminology.

This article provides an overview of aviation terminology of Turkish and Kazakh languages. The purpose of the research is a comprehensive comparative study of aviation terms and the identification of features and problems of the translation of aviation terminology into Turkish and Kazakh languages. The relevance of this study lies in the fact that the terms, despite their uniqueness and independence from the context, will be influenced by various linguistic processes, and the translator is challenged with the task of taking into account these features of terms.

When writing this article, general scientific and linguistic methods were applied: 1) the method of continuous sampling; 2) conducting a comparative analysis of terms and term combinations of a special vocabulary; 3) scientific description method

Key words: term, aviation terminology, term system.

¹Шадкам З., ²Хаирғалиева Г.Е.

¹научный руководитель, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: zubaida.68@gmail.com

²магистрант 2 курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulnurkz@gmail.com

Обзор авиационной терминологии турецкого и казахского языков

Термин является важнейшим компонентом любого языка. Данное утверждение не является исключением и для авиационной терминологии. В данной статье приводится обзор авиационной терминологии турецкого и казахского языков. Цель исследования – комплексное сравнительно-сопоставительное исследование авиационных терминов и выявление особенностей и проблем перевода авиационной терминологии на турецкий и казахский языки. Актуальность данного исследования заключается в том, что термины, несмотря на их однозначность и независимость от контекста, подвергаются влиянию различных лингвистических процессов, и перед переводчиком стоит задача учесть эти особенности терминов. При написании данной статьи были использованы общенаучные и лингвистические методы: 1) метод сплошной выборки; 2) проведение компаративного анализа в части терминов и терминосочетаний специальной лексики; 3) метод научного описания.

Ключевые слова: термин, авиационная терминология, терминосистема.

Кіріспе

Әр мамандықтың, әр құрылымның, әр саланың өзіне тиесілі тіркестері, арнайы терминдері болатыны сияқты авиация саласындағы мамандардың да ұрпақтан ұрпаққа өтіп жатқан, дәстүрлі сипатқа өткен арнайы әдебиеті мен тіркестері, сөздік қоры бар.

Әлеуметтік және мәдени салада болып жататын өзгерістер дін, саясат, әскери сала, технологиялар мен басқа да салалардың дамуымен тікелей байланыста болып келеді. Осы салаларда болып жататын өзгерістер ең алдымен жаңа ұғымдардың бой көрсетуін сипаттайтын терминдер арқылы қабылданып, бір тіл үшін жаңа ұғым болып табылатын термин қабылдаушы тілге аударылғанда әлеуметтік және мәдени жаңа үрдістерді де көрсетеді.

Қазіргі уақытта терминология адамдардың кәсіби еңбек саласында пайдаланатын ғылыми лексиканың басым бөлігін құрап отыр. Зерттеушілердің пікіріне сәйкес авиациялық терминология қалыптаса бастағалы екі ғасырдан астам уақыт өтті және де ол авиация мен авиациялық техниканың даму үдерісінің күрделілігін айнақатесіз көрсетеді, яғни алғашқы әуе шарларының ұшырылуынан бастап ғарыштық әуе кемелерінің ұшырылуына дейінгі кезеңдерді тұтастай қамтиды (Ковтун 2013:536). Л. Ткачеваға сәйкес бір де бір терминологиялық жүйе авиациялық терминдер жүйесі сияқты өзге салалардағы терминдерді бойына көптеп сіңірген жоқ, себебі ғылым мен техниканың ешбір өзге саласы авиация ғылымы сияқты ғылым мен білімнің барлық салаларының жетістіктерін авиация саласы сияқты пайдаланған жоқ, нәтижесінде авиациялық тер-

минологияның семантикалық тұрғыдағы алуан-түрлілігіне жол ашылды.

Сөз семантикасы тұрақты шама болып табылмайды. И. Арнольд, О. Ахманова, В. Звегинцев, А. Потебня сияқты ғалымдардың айтуы бойынша, сөз ішінде орын алған семантикалық өзгерістер қоғамда орын алып жатқан әлеуметтік, экономикалық және мәдени өзгерістердің нәтижесі болып табылады. Л. Ткачева «20-ғасырды авиациялық терминологияның дамуы тарихындағы негізгі кезең деп санауға болады, өйткені дәл осы кезеңде авиация дүниеге келіп, алға басып, қарқынды дами бастады» деген ойда. (Ткачева 1972: 21).

Негізгі бөлім

1951 ж. тарихта алғаш рет ИКАО ұйымы (халықаралық азаматтық авиация ұйымы) ағылшын тілін *de facto* әлемдік азаматтық авиация тілі ретінде қабылдау жөніндегі ұсынысын алға тартты. Авиациялық қауіпсіздікті бақылау жүйесі тарапынан жүргізілген зерттеуге сәйкес авиациялық оқыс оқиғалардың 70% (2001 жылдан бері орын алған 28 000 оқыс оқиға) ұшқыштар мен диспетчерлер арасындағы өзара түсіністік деңгейінің төмен болғандығымен байланысты. Нәтижесінде, 2003 ж. сарапшылар комиссиясы 1951 ж. құжаттарға қосымша ретінде тиісті құжаттарды дайындап, оларға сәйкес ағылшын тілі ИКАО ұйымының стандартты тіліне айналады және олардың негізінде ағылшын тілін игеру деңгейін бағалау жүйесі жасақталды¹.

¹ <https://www.baatraining.com/ru/anglijskij-jazyk-4-ogourovnja-po-shkale-ikao-chto-jeto-znachit-dlja-tebja/>

Жоғарыда аталған себеп нәтижесінде түрік тілінің авиациялық терминологиясында, және тек түрік тілі емес, әлемнің басқа да көптеген тілдерінің авиациялық терминологиясында не себепті ағылшын тілінен енген терминдер мен қысқарған атаулардың көптеп орын алатынын түсінуге болады.

Ағылшын тілінде авиациялық терминологияның қалыптасуында шет тілдерінен енген термин сөздер елеулі рөл ойнады. Авиацияның алғашқы кезеңінде осы салада Франция жетекші орында болды. Ағылшын тілінде авиациялық терминологияның жасақталуында француз тілі қомақты үлес қосты десек қателеспейміз. XX ғ. Англияда авиацияның дамуымен француз тілінен еніп жатқан терминдер саны күрт азайды. Бірінші және Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Англиядағы авиациялық өнеркәсіп жоғары деңгейге көтерілгенде, француз тілінен термин алу мардымсыз болды.

Қазіргі уақытта ағылшын тілінде авиациялық терминдер жүйесінің дамуы шет тілдерінен жаңа термин сөздер алу есебінен емес, сөздік құрамды байыту мен дамытудың ішкі ресурстары есебінен жүріп жатыр.

Бірақ, бір қызығы – түрік тіліне шет тілінен енген алғашқы терминдер ағылшын тіліне тиесілі болған жоқ және оның өзіндік себебі де бар: Түркия әуе Күштері ұйымы 1911 жылы құрылған соң, Түркияда ұшқыштарды оқыту үшін сол кезеңде авиация мен ұшақ өндірісі саласында алдыңғы қатарда көш бастап тұрған Франция мемлекетімен арада келісім-шарт жасалады.

Францияға ұшқыш мамандығын иеленуге жіберілетін үміткерлердің іріктелуі үшін әскерге бір хат жіберіледі. Бұл хатта авиация саласында білім алу үшін, осы мамандықпен байланысты тиісті анализ жасау үшін, Отанына оралған соң авиацияның негізін қалау мақсатымен екі офицердің Францияға жіберілетіні жөнінде және осы саланы меңгеруге қызығушылық танытқан, ағзасы ұшуға төтеп бере алатын, француз тілін білетін офицерлердің өтініш білдіре алатындығы жөнінде ақпарат берілген еді. Келіп түскен өтініштердің ішінен атты әскер капитаны Феса мен инженерлік әскер лейтенанты Кенан атты екі талапкердің өтініштері қабылданып, олар Францияға ұшқыш мамандығын меңгеруге жіберіледі. Капитан Феса мен лейтенант Кенан Түркия әуе Күштерінің 1- және 2-нөмірлі ұшқыш куәлігіне ие болған алғашқы ұшқыштар ретінде өз қызметіне кіріседі.

Алғашқы ұшқыштардың Францияда білім алғанына байланысты түрік тілінде баламасы

болмаған ұғымдар үшін түрік тілінің авиациялық терминологиясының қатары француз тілінен енген терминдермен толықты.

Алғашқы авиация мектебі Ешилкөйде қазіргі Авиация мұражайы орналасқан жерге жақын бір жерде шағын ғимарат пен қасындағы ангарды қамтыды. Еуропадағы авиация саласымен байланысты өнеркәсіпті жан-жақты зерттеп, ұшақ таңдау мақсатында Авиация мектебінің капитан-майоры Вели бастаған делегация Еуропаға жолдама алады. Бұл топ Германия, Австрия мен Францияның ұшақ зауыттары мен авиация мекемелерінде осы салаға байланысты жан-жақты ақпарат жинақтап, Еуропа мемлекеттерінің ішінде авиацияда көш бастап келе жатқан мемлекеттің Франция екендігі жөнінде бір көлемді баяндама жасайды. Франциялық ұшақ типтері бойынша мәлімет жинақталып, әр тип бойынша талдау жасалған соң 6 бірлік Caudron мен 6 бірлік Moran Solnier ұшақтарын сатып алу жөнінде шешім қабылданады. Қосымша ұшқыштарды даярлау және сатып алынған ұшақтардың тексеріс пен жөндеуден өтіп тұруы мақсатында кәсіби мамандардың Түркияға жіберілуі үшін Францияға өтініш білдіріледі. Франция әуе Күштері Түркияға жіберілетін техникалық делегацияны бастауға пилот майор Де Гойс атты бір офицерді ұсынады. Таза француз отбасынан шыққан Марк де Гойс де Мазейракқа Түркияда майор шені беріледі. Майор де Гойс Түркияда жұмыс істеп үлгерген қысқа уақыт ішінде Түрк авиациясының дамуы үшін зор үлес қосады.

Майор де Гойспен бірге аға лейтенант Фазыл мен аға лейтенант Митхат сияқты французша жақсы білген түркиялық ұшқыштар оқуға жаңадан кіріскен офицерлерге техникалық салада білім бере отырып, осы саладағы мәліметтерді аударып отырып, ұшақ айдауды да үйретіп отырды. Сатып алынған жаңа ұшақтар бойынша білім алып, біліктілігі артып жатқан түрк ұшқыштарымен бірге авиация құрылымы енді бір тәртіпке келе бастайды. Алайда майор де Гойс Францияға оралу үшін Стамбулдан қайтып кеткенде басталған жұмыс жарты жолда қалып қояды. Сол кезде Қорғаныс Министрі Энвер Паша бастамасымен жоғарыдағы басқарушы топтың немістерге бүйрегі бұрып тұруы әрі Германия билігімен ынтымақтастық қарым-қатынастарды бастауы кей келеңсіз жағдайлардың орын алуына түрткі болып, Түрк авиациясына үлкен еңбек сіңірген майор де Гойс Түркиядағы қызметін тәмамдауға мәжбүр болды.

Осылайша, Түркияның алғашқы ұшқыштарының Францияда білім алуы мен Ешилкөй Авиация мектебіне келген франциялық делегацияның өз ана тілінде дәріс оқып, сабақ өткізуі себебінен французша авиациялық тіркестер мен терминдер түрік авиаторлары тарапынан қолданылып, түрік тілінің авиациялық қорынан орын алып, сіңіп үлгерді.

Сол жылдары авиациялық терминология қатарын толықтырған француз терминдері арадан жүз жылдан астам уақыт өтсе де, әлі де қолданылуда.

Ол терминдердің мысалы:

Motor – қазақша – қозғалтқыш (французша Moteur)

Levye – ұшуды басқару тетігі (французша – Levier)

Pist – ұшу-қону алаңы (французша Piste)

Rule немесе rule уармақ – ұшақтың тұраққа қойылған жерінен ұшу-қону алаңына қарайғы қозғалысы, ұшып кету және қону кезіндегі ұшу-қону алаңындағы қозғалысы (французша Roeler)

Rule қақпмақ – ұшу-қону алаңының сыртына шығып кету

Fren, fren уармақ – тежегішті басу (французша Frene)

Kabotaj olmak – Ұшақтың ұшу-қону алаңының сыртына шығып кетіп, теріс айналуы. (французша Cabotage).

Pike – Ұшақтың төмендеу әдісінің бір түрі (французша Piquet)

Buton, Telsiz butonu – түйме (французша Bouton)

Palye – Ұшақтың қону барысында ұшу-қону алаңына тақалғанда орын алатын позициясы (французша Pallier)

Hangar – ангар (французша Hangar)

Жоғарыда аталған терминдер Түрік әуе Күштерінің алғашқы ұшқыштарының Францияда оқытылып, одан соң бір франциялық делегацияның Ешилкөйде түрік авиация саласының кәсіби мамандарын даярлауы, сонымен бірге техникалық кітаптардың француз тілінен аударылып, қолданылуының әсерімен түрік тілінің авиациялық терминдерінің қатарына енді.

Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде немістермен арада жасалған келісім-шарт шеңберінде Германия әуе Күштері флоты төрт жылдық соғыс кезінде Түркияда қызмет атқарды. Неміс әуе флоттарының кейбіреуі толығымен өздерінің жергілікті мамандарынан құрылған еді. Солардың ішіндегі бір флотқа немістер «Паша флоты» есімін берді. Кей флоттар болса, германиялық және түркиялық мамандардан құ-

рылған, құрамы жағынан аралас флот болған еді. Германия және Түркия флоттары тығыз ынтымақтастық шеңберінде Чанаккале/Гелиболу соғыстары кезінде, Канал операциясы мен Палестина алғы шебінде пайдаланылды.

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Германиямен ұшақ өндірісі саласында келісім-шарт жасалып, Юнкерс фирмасы тарапынан ұшақ өндірісі қолға алынуы үшін Кайсеріде ұшақ құрастыру зауыты құрылып, ұшақтар өндіріле бастады. әрі Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде, әрі соғыстан кейінгі кезеңде де германиялық әуе саласы мамандарымен арада құрылған ынтымақтастықтың терең тамыр жайғанына қарамастан, неміс тіліндегі авиациялық терминдерден ешқайсысы да Түрік тіліне енген жоқ. Неміс тілінен алынып, қолданылып жүрген жалғыз термин – Immelman сөзі. Бұл сөз Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында германиялық кәсіби ұшқыш, өз ісінің шебері Макс Иммельманның ұшақпен жасаған акробатикалық трюгі үшін тілге енді және бұл терминді тек Түрік әуе Күштері емес, Франция әуе Күштері сияқты бүкіл әлем елдері осы түрде қолданады.

Екінші Дүниежүзілік Соғыс жылдарында ұшқыш кадрларына деген қажеттілікті толтыру мақсатымен АҚШ пен Англиямен арада жасалған келісімшарттар шеңберінде Континенталды әскери Мектептің 1941, 1942 және 1943 жылғы түлек офицерлер ішінен ұшқыш болуға ниет білдірген курсанттар Түркияда белгілі бір уақыт ұшу тәжірибесін жинақтаған соң, ұшқыш мамандығын алу үшін Англия мен АҚШ-қа жіберілді. Түркияда ұшу барысында жоғарыда көрсетілген француз тілінен енген терминдерді қолданып келген ұшқыштар осы екі шет мемлекетте екі жылдай оқу оқыған соң Түркия әуе флотына қосылды. АҚШ пен Англияда ағылшын тілінде білім алған ұшқыштар Түркияға оралған соң Түрік әуе Күштері авиация тіліне сіңіп кеткен француз терминдерімен бірге ағылшын тіліндегі кей авиациялық терминдерді де пайдалана бастады.

1952 жылы Түркия НАТО ұйымына мүше болған соң АҚШ пен Канада арасында жасалған келісім Континенталды әскери мектеп пен Авиациялық әскери мектепті 1952-1958 жж. арасында бітірген кадеттер 1941-1943 жж. түлегі болып табылатын кадеттер сияқты, олардың арасынан да ұшу ісінде жақсы нәтиже көрсеткен түлектер іріктеліп, ұшқыш мамандығын игеру үшін Англия мен АҚШ-қа жіберілді. Жоғарыда тізімі берілген француз тілінен енген терминдерге енді АҚШ, Англия

мен Канадада ағылшын тілінде білім алған түрік ұшқыштары мен қолданылған ағылшынша құжаттар арқылы ағылшын тілінен бірнеше термин қосылып, Түрік авиациялық терминдерінің қатарын толықтырды. Ол терминдер келесідей:

Afterburner – форсажды камера (ағылшынша – Afterburner)

Kanopi – Ұшқыш кабинасындағы шам (ағылшынша – Canopy)

Kokpit – Ұшқыш кабинасы (ағылшынша – Cockpit)

Emercensi – Төтенше жағдай (ағылшынша – Emergency)

NOTAM – Ұшқыштарға хабарлама (ағылшын тіліндегі Notice for Airman тіркесінің қысқартылуы)

IFR- Құралдар бойынша ұшу ережелері (ағылшынша - Instrument Flight Rules)

VFR – Визуалды ұшу ережелері (ағылшынша – Visual Flight Rules)

Америкалық Райт ағайындылар қозғалтқыш күшімен жұмыс істейтін ауыр бір аппаратпен әуеге көтерілген 1903 ж. 17 желтоқсанына дейін ағылшын тілінде «airplane» немесе «aircraft» сөзінің болмағаны сияқты, Түрік тілінде де «таууаге» немесе «уіақ» деген термин болған жоқ. Осы кезге дейін атаулары Balon немесе Zeplin болған ұшу аппараттары бар еді және олардың өздеріне тән анықтамасы болды. Ұшақтың бірінші рет көкке көтерілген күнінен бастап онымен байланысты анықтамалар мен терминдер түрік тілінің авиациялық терминологиясын құрамдай бастады.

Түрік әуе Күштерінің Франциямен авиация саласында серіктестік қарым-қатынас құрылғалы 100 жылдан астам уақыт өткеніне қарамастан, жоғарыда келтірілген француз терминдері қолданыста болуын жалғастыра отырса да, ұшақ сөзінің француз тіліндегі баламасы «avion» немесе «aeroplane» сөздері түрік тіліне енбей, оның орнына «Таууаге» сөзін пайдалануға басымдық берді.

Таууаге сөзі араб тіліндегі «Таууаг» сөзінің неізінде туындаған. Түрік Тілі Қоғамының Түрік тілінің үлкен сөздігінде «Таууаг» сөзінің аудармасы Ұшатын, Ұшушы деп берілген. Бұл сөздің түбірі «құс» сөзімен бірдей. «Таууаг» сөзінен тараған «Таууаге» сөзі болса, ұшатын аппарат мағынасын береді. Қазіргі уақытта түрік тілінде қолданылатын әуе саласының маманы мағынасындағы «havas» сөзі де бұрындары «tauyareci» ретінде қолданылып келген еді.

«Таууаге» немесе «Таууагесі» сөздерінің тек авиация саласының мамандары тарапынан ғана

емес, сонымен қатар қарапайым халық арасында да кеңінен қолданысқа ие болғаны есімде», – деп жазады Ирфан Сарп мырза өзінің интернетте 2015 жылдың мамыр айында жарық көрген мақаласында. Оның айтуы бойынша, ол бала кезінде өзі тұратын аудан үстінен бір пропеллерлі қозғалтқышты кішкентай бір ұшақ жердегілерге брошюралар лақтыратын еді. Оның ойынша бұл брошюралар Түрік әуе Қоғамының ұшақтары еді және Құрбан айт жақындаған кезде осы брошюралар арқылы халықтан құрбандыққа шалған мал терілерін Түрік әуе Қоғамына берулері жөнінде өтініш жазылатын еді. Кішкентай балалар болса, осы қағаздарға қызыққаны сонша, олар тұратын жерден алыс-жақын қашықтықта өтетін ұшақтарды көре сала, “tauyareci bilet at! tauyareci bilet at!” («авиатор, билет лақтыр!») деп бар даусымен айқай салады екен.

1940 жж. соңы – 1950 жж. басында Түрік Тілі Қоғамы тарапынан біршама ескі сөз орнына жаңа сөздер құрамдалып жатқанда «таууаге» сөзінің орнына «уіақ» сөзі келді.²

1950-1960 жж. азаматтық авиацияның дамуымен қатар жаңа буын өкілдері енді «таууаге» сөзін қолданыстан толығымен дерлік алып тастап, «уіақ» сөзі халық тілінде өз орнын тапты. Бұл жайт та таңданыс туғызбайды, себебі осындай мысалдар түрік тілінің даму тарихы барысында көптеп кездеседі.

Осы орайда келесі мысалды келтіріп кеткен абзал: ұшақ сөзі сияқты түрік тілінде пойыз мағынасын беретін tren сөзінің лексиконға енуіне байланысты да алғашында қызу пікірталастар жүрген болатын. Оның дәлелі ретінде шығу тегі албандық түрік қайраткері, фелсафашы, ғалым, драматург, османлы түрікшесінің реформасына үлкен еңбегі сіңген, Османлы әдебиетінде Шемсеттин Шами (1850-1904) ретінде белгілі Сами Фрашери өзінің Kamus-ı Tü rki шығармасындағы келесі жолдарды келтіруге болады: Fr. train. Demir yolu arabaları katarı (Katar kelimesi dururken, şive-i lisanımıza asla uymayan bir lügat-i esnebiyyenin istimaline ne hacet?) (Eker 2013: 68). Алайда уақыт көрсеткеніндей, қазір пойыз ұғымы үшін түрік тілінде қолданыста жүрген сөз – tren.

«Ұшақ» ұғымының түрікше баламасы халық арасына сіңіп өз орнын тапса, керісінше пойыз сөзінің түрікше баламасы емес, шет тілінен енген баламасы кеңінен таралып, тілге сіңгенінен әр сөздің тағдыры алуан түрлі факторларға байланысты екенін, бір сөз үшін

² Tauyareyi bırakıp nasıl uçak demeye başladık www.kokpit.aero

жарамды схеманың екінші сөзге жарамайтындығын көреміз.

Терминологияны ұлттық тіл негізінде қалыптастыру жөніндегі жұмыс түркі тілдес халықтар арасында тек түрік тілінде жүргізілді деуге болады. 1932 жылы Ататүріктің тікелей араласуымен «Түрік тілі қоғамының» бірінші құрылтайында бірнеше қаулы қабылданды:

1) Халық тіліндегі және ескі кітаптардағы түрік тілінің байлықтарын жинастырып, оны жарыққа шығару; 2) Түрікше жаңа сөз жасау жолдарын іздестіріп, түрік түбірлері негізінде сөз тудыру; 3) Түріктің жазу тілінде өте көп қолданылып жүрген шет тілдерінен кірген сөздердің орнына таза түрік сөздерін алып, оларды жарыққа шығару және қалыптастыру. (Zülfikar 1991:175)

Түркия түрікшесінде терминжасам саласында жоғарыдағы қарарлар негізінде қалыптасқан үрдіс сияқты, моңғол тілінде де дәл осындай үрдіс басым екенін мысал ретінде атап көрсетуге болады. Бізде «аударуға болмайды» деп жүрген халықаралық терминдерді моңғол тілінің игеруін мысал ретінде келтірсек, олар микро-, авиа-, аэро-, анти-, контр-, транс-, моно-, гидро-, нео-, граф-, грамма-, гипер-, супер-, ультра-, архи- сияқты грек-латын терминоэлементтерінен жасалған халықаралық терминдерді ұлт тілі негізінде қолданысқа енгізіп отыр. Мәселен, нисэх зам – «авиатрасса», нисэх шугам – «авиажелі».

Түрік тілінде «авиа» сөзімен тіркесетін термин сөздердің «hava» сөзі арқылы берілетінін: havacı – авиатор, hava yolları şirketi – авиакомпания мысалдарынан анық көреміз.

Қазақ тілінде авиациялық терминдерді аудару жөнінде әлі де жасалуы тиіс жұмыс жетерлік, оның себебі қазақ тілінің авиациялық терминдерінің сөздігі атты салалық сөздіктің әлі күнге дейін жарық көрмеуінде. Авиация саласына қатысты терминдердің орысша-қазақша нұсқалары тек Мемлекеттік терминологиялық комиссия сайтында жарияланған және кітап ретінде де басылып шыққан «Көлік және қатынас жолдары» салалық терминдер сөздігінен орын алған. Бұл сөздіктегі терминдер – ресми түрде бекітілген терминдер.

Ана тіліміздегі «авиа» (латын тілінде «құс» «ұшу» деген мағынаны білдірген) және «аэро» грек-латын текті сөз жасаушы терминбөлшектер арқылы терминдер жасақтау барысында «авиа» сөзі аударылмайды, ал «аэро» терминдік элементі кей жағдайларда «ауа», «әуе» сөздерімен алмастырылып жүр:

Авиабүріккіш – авиаопрыскиватель, авиабаза – авиабаза, авиапочта – авиапошта, аэропорт – әуежай (түрік тілінде havalimanı).³

Өткен ғасырдың 30-жылдарына дейінгі терминқор қалыптастыру үрдісінің өзіндік ерекшелігін айқындап, қазақ тіліндегі термин шығармашылығының бағытын бағамдап, терминжасам тәжірибесіне үнілу үшін сол кезеңде жасалған терминдермен танысуға тура келеді. Аталған кезеңде түрлі газеттер арқылы жұртшылық талқысына ұсынылған және Қазақстан Оқу комисариатының білім секциясы бекіткен пән сөздеріне (терминдерге) көз жүгіртейік:

Авиатор – ұшушы
Авиация – ұшушылық
Авианосец – ұшқыр кеме
Авиамаляк – әуе маяк
Авиатранспорт – әуе жолы
Ангар – қоналқа
Аэрология – әуе ғылымы
Аэронавт – әуеде қалқу
Аэропочта – әуе пошта
Аэросани – әуе шана

«Осы көрсетілген атауларға қарсы болған кісілер өздерінің тапқан мағыналырақ пән атауларын оқу кәмеіесінің білім кеңесіне жіберіп, пікірлерін ескертуін сұраймыз».

Тіл кәмеіесінің қатшысы Әлкей Марғұлан «Еңбекші қазақ» 1930. 14 март № 60 (1665) (Құрманбайұлы 2008:193)

Жоғарыда келтірілген мысалдан көргеніміздей, өткен ғасырдың алғашқы ширегінде тілімізге жаңа ұғымдар қабылдап, жаңа терминдер жасақтау барысында өз тіліміздің ұлттық бояуы мен ресурстарына көбірек жүгінгенбіз.

Авиация дегенде кез келген адамның ең алғаш ойына оралатын ұшақ ұғымына байланысты біз пайдаланып жүрген «ұшақ» сөзі түрік тілінен алынған. Сол сияқты қазақ тілін зерттеп жүрген түрік тілтанушыларының пікіріне қарағанда, қазақ тіліндегі «тікұшақ» сөзі осы ұғымның аясында өте сәтті және тиянақты мағынаға ие неологизм болып табылады. Бұл сөз түрік тілінде helicopter түрінде қолданылуда, сонымен қатар аталмыш «тікұшақ» сөзі аясында «ұшқыш», «зымыран» ұғымдарының сәтті қолданысын айта аламыз. «Ұшқыш» сөзі түрік тілінде «pilot» ретінде қолданылса, «зымыран» сөзінің түрікше баламасы «rocket» болып табылады. Қазақ тілінің авиация саласындағы терминқоры бауырлас түрік тілімен салыстырғанда кейінірек

³ Көлік және қатынас жолдары терминдерінің салалық сөздігі <http://termincom.kz/industry/?id=23&tid=1>

қалыптасып, дами бастағанына қарамастан, төл қазақша сөздермен, яғни түркизмдермен толығып, басқа да түркі тілдеріне үлгі боларлықтай бағыт-бағдар үлгісін көрсетуде.

Түркі тілдерінің терминдер жүйесін жақындастыра түсу, ортақ терминдер қорын кеңейту сияқты мәселелердің күн тәртібіне қойылғанына бір ғасырдан астам уақыт өтті, алайда түркі тілдерінің терминқорын жүйелендіру мәселесін шешуге бағытталған тиімді механизм әлі қалыптаса қойған жоқ. Тәуелсіздік алғалы күні бүгінге дейін қазақ тіліне түрік тілінен немесе керісінше түрік тілінен қазақ тіліне қанша сөз енді? Осы сұрақ келгенде ойға оралатын жалғыз жауап – түрік тілінен қазақ тіліне қабылданған «ұшақ» сөзі.

Тілтанушы ғалымдардың зерттеуіне сәйкес қазіргі заманда кез келген тілдің лексикалық қорын байытып отырған жаңа сөздердің 80 % астамын неонимдер (жаңадан жасалған терминдер) құрайды екен. Яғни, егер біз ұлт тілінде термин жасайтын болсақ, өз тіліміздің болмысы мен ерекшеліктерін сақтай отырып, оны байыта түсеміз, ал керісінше, қай тілден көбірек сөз қабылдасақ, сол тілмен арадағы жақындығымыз арта түседі, онымен ортақ тұстарымыз арта түседі деген сөз.

КСРО құрамына кірген түркі халықтарының тілдерінде терминдерді тіларалық біріздендіру түркі тілдерінің өз арасында емес, олардың әрқайсысының орыс тілімен арасында болды. Дәлірек айтқанда, тіларалық біріздендіру түркі тілдерінің орыс тілімен арадағы ортақ терминқорын барынша ұлғайту мақсатын көздей отырып, орыс тілдері тарапынан түркі тілдеріне қатысты біржақты жүргізілді. Орыс-қазақ, орыс-өзбек, орыс-әзірбайжан, орыс-қырғыз, орыс-түрікмен, орыс-татар тілдері арасында терминалмасу жүргізіліп, екіншілері негізінен термин қабылдаушы тілдер болып келді. Кеңес Одағы тұсында орыс тілінен түркі тілдеріне алмасқан терминдер жүздеп, мыңдап саналса, түркі тілдерінен орыс тіліне алмасқан терминдер мүлдем мардымсыз, бірлі-жарым болды. Ал орыс тіліндегі түркизмдердің басым көпшілігі өткен ғасырлардағы сөз алмасулар еді. Мәселен, Е.Н.Шипова 1976 жылы жарық көрген «Словарь тюркизмов в русском языке» атты сөздігінде бір ғана орыс тілінде екі мыңдай түрік сөзі қолданылып жүргенін көрсетеді. (Құрманбайұлы 2005:96)

1924 жылы қазақ білімпаздарының бірінші съезінде Нәзірдің баяндамасын талқылау кезінде «Біз көрініп тұрған дайын нәрсеге қызықшымыз, өнер-шеберлік жұмсап, ой жүгіртіп, өзімізге қолайлы нәрсені істеп алуға жалқаумыз» деген Ахмет Байтұрсынұлының сөзі ана тілімізде кеңестік дәуірде қалыптасқан терминқорымыздың 70-80 пайызға кірме сөздерден тұрғандығының айнасы болып табылады. Тіліміздің сөздік қорының бай екенін, сөз тудырушы алуан-түрлі жұрнақтары бар екенін, түрлі сөзжасам тәсілдерін барынша ұтымды пайдалануға болатынын ескерсек, көп сөздердің орыс тілінен дәл сол күйінде алынғандығы көңіл көншітпейді. Терминологияны халықаралықтандыру бағытын ұстанғандықтан, кеңестік дәуірде жасақталған терминқорымыздың басым бөлігін өзге тілдерден дайын күйінде орыс тіліндегі қалпын сақтап қабылданған терминдер құрады.

Қорытынды

Ендеше ғылым мен білімге үлкен көңіл бөлініп жатқан, зерттеу жасауға молынан мүмкіндік туып тұрған қазіргі таңда түркі тілдерінің сөздік қорына басымдық беріп, солардың негізінде өзара терминалмасу немесе терминжасам мәселесі қолға алынса, нұр үстіне нұр болар еді. А. Байтұрсынұлы «ондай терминдер» (яғни түркі тілдерінен алынған терминдер) айтуға, естуге және түсінуге қиындық туғызбайды деп көрсеткен болатын. Сондай-ақ туыстас тілдерден алынған терминдер қабылдаушы тілдің морфологиялық, дыбыстық ерекшеліктеріне сай келетінін немесе соған бейім тұратынын да айту керек. Сондықтан, олар тілге жатсынбай қабылданып, оңай сіңісіп кетеді. Ортақ терминдер түркі халықтары арасындағы тілдік, ғылыми байланысты, ынтымақтастықты нығайтуға негіз болады.

Терминологияның заманауи үрдістерге сай үздіксіз дамып отыратынын ескерсек, қазақ тілі қандай терминдерін түрік тіліне немесе өзге де түркі тілдеріне бере алады немесе керісінше түрік тілінен қазақ тіліне қандай терминді қабылдауға болады деген сияқты күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелерді зерттеу – заман талабына сай жан-жақты зерттеу мен үлкен ізденісті қажет ететін өзекті мәселе.

Әдебиеттер

- «Английская авиационная терминосистема: лингвистический и переводческий анализ». Е.В.Ковтун// Язык и социальная динамика: спец.выпуск: ценности социума. Сб.науч.тр. Сиб. Гос.аэрокосм. унив-т. – Красноярск, 2013, с. 536-545
- Ткачева Л.Б. Происхождение и образование авиационных терминов в англ.языке. диссертация канд.филол.наук. Омск, 1972.
- Eker S. Modernleşme sürecinde Türkiyede terimbilim çalışmalarına genel bir bakış. Altaistics and Turkology журналы, № 1, 2013
- Zülfikar K. Terim sorunları ve terim yapma yolları. – Ankara.1991.
- Құрманбайұлы Шерубай. «Алаш және терминтану»: монография. – Алматы: «Ел-шежіре» баспасы, 2008. – 240 б.
- Құрманбайұлы Шерубай. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 240 б.
- <https://www.baatraining.com/ru/anglijskij-jazyk-4-ogo-urovnja-po-shkale-ikao-cto-jeto-znachit-dlja-tebja/>
- Тауыарейі bırakıp nasıl uçак demeye başladık? www.kokpit.aero
- Көлік және қатынас жолдары терминдерінің салалық сөздігі <http://termincom.kz/industry/?id=23&tid=1>

References

- «Angliyskaya aviacionnaya terminosistema: lingvisticheskiy I perevodcheskiy analiz». E.V.Kovtun// Yazik I socialnaya dinamika: spec. vypusk: cennosti sociuma. Sb.nauch.tr. Sib. Gos.aerookosm.univ-t.- Krasnoyarsk, 2013, str. 536-545
- Tkacheva L.B. Proishozhdenie I obrazovanie aviacionnyh terminov v angl.yazike. dissertaciya kand..filol.nauk. Omsk, 1972.
- Eker S. Modernleşme sürecinde Türkiyede terimbilim çalışmalarına genel bir bakış. Altaistics and Turkology zhurnaly, № 1, 2013
- Zülfikar K. Terim sorunları ve terim yapma yolları. – Ankara.1991.
- Sherubay Qurmanbayuli. «Alash zhane termintanu». Monografiya. Almaty, «El-shezhire» baspasy, 2008, 240 b.
- Sherubay Qurmanbayuli. Terminqor qalyptastyru kozderi men terminzhasam tasilderi. Almaty, «Sozdik-Slovar»,2005., 240 b.
- <https://www.baatraining.com/ru/anglijskij-jazyk-4-ogo-urovnja-po-shkale-ikao-cto-jeto-znachit-dlja-tebja/>
- Тауыарейі bırakıp nasıl uçак demeye başladık? www.kokpit.aero
- Kolik zhane qatynas zholdary terminderining salalyq sozdigi <http://termincom.kz/industry/?id=23&tid=1>